

látogatásai gyakoribbakká váltak. Birtokba iktatásuk jogi processzusát sem végezheték el a helyszínen, hanem a Váradhoz közeli Körösszegen hajtották végre.¹³ Biztonságosabb helyet kellett keresniük. Két hónap alatt bejárták a Kölesér, Gyepesér, Fekete-Körös közének elpusztított falvait, középnemesi birtokait. Végül az erdők, mocsarak mögé rejtőzött, a fontosabb utaktól távol eső Szalontát vélték a legalkalmasabbnak. További előnye, hogy a Toldiak udvarházukat egykor védművel vették körül, amit a hajdúk folyamatosan magasítottak, erősítettek. (A néphagyomány szerint a „kastély” és három jobbágyház is épen maradt.) Hátránya viszont, hogy családi tulajdon, de ezt is megoldották. Toldi Györgytől előbb zálogba veszik, majd 1625-ben 1000 tallérért örökáron megvásárolják. Bocskai jóváhagyásával még 1606 májusának folyamán átköltöznek és június 3-án birtokba is iktatják őket.¹⁴

A Toldiak ekkor válnak meg véglegesen két századnál is hosszabb időn át birtokolt tulajdonuktól. Azonban előzőleg kikötötték, hogy jobbágyaik helyt maradhassanak, s a hajdúkkal egyenlő kiváltságokban részesüljenek. A fegyverek oltalmában bízva a mocsarak szigeteire húzódnak is előmerészkedtek, beköltöztek és magántulajdonukkal gyarapították új lakóhelyük erejét.

Ezt követően Szalontát az erdélyi fejedelmek számtalan előjoggal, állattartásra alkalmas pusztával gazdagították. Ezeknek köszönhetően a XVII. század derekán hivatalosságok és a közemberek a legjelentősebb Körösköz-bihari hajdútelepülésként tartották számon.¹⁵

Dánielisz Endre

Deák Ferenc hagyatéka¹

A magyar királyi miniszterelnök Budapesten 1876. január 29-én 9.30 órakor táviratot adott fel Őfelsége kabinetirodájába, mely 10.25 órakor érkezett meg Bécsbe és a következő üzenetet tartalmazta: *Franz Deák ist gestern Abends 2 11 Uhr gestorben. 29/1 1876 – Tisza.*²

A hivatalos közleménynek a halálhíren túlmenően két jellegzetessége van: a magyar királyi miniszterelnök Tisza Kálmán jelenti Ferenc József őfelségének, és a magyar miniszterelnök németül küldi értesítését a magyar királynak.

Ebből a két utalásból máris megviláglanak azok a keretek, amik között az események, történetesen a jelentett személy halála bekövetkezett. Nevezett személy pedig a kereteknek cselekvő megteremtője volt. Nem lehet célunk most az általános politikai fejlődés, a mindenkori helyzet ismertetése, adott esetben ugyanis fontosabbnak tűnik a személyiség betájolása, szerepének viszonylagossága korában. Szinte felesleges megjegyezni, de még a legnagyobb hatalmú és hatású ember súlya-tekintélye sem lehet kizárólagos, éppen ezért jelentőségének behatárolását, korlátozottságát kell szem előtt tartanunk ahhoz, hogy egyáltalán helyesen mérjük fel a közéleti ember tevékenységét. Csakis szerencsés embernek mondható az, aki saját korán túlmenően is hat, él a közösségi emlékezetben. Emennek persze megvan az a veszélye, hogy legendák, utólagos magyarázatok révén már nem az eleven, cselekvő személy, hanem bizonyos értelemben bálvány ködlik fel előttünk.

Egyedül értelmes vállalkozásnak az tűnik, ha lehántjuk a porlepte utólagos rétegeket, és mintegy szellemidézésként a kortárs források bevonásával kíséreljük meg életre hívni a két-száz évvel ezelőtt, 1803. október 17-én a Zala megyei Söjtörön született Deák Ferencet.

¹³ Szendrey István: A bihari hajdútelepek társadalma a XVIII. század végén. In: Kossuth Lajos Tudományegyetem. Acta 1957. Debrecen. 47. old.

¹⁴ Szendrey István: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen. 1958. 5. old.; i.m. 38. old.

¹⁵ Dankó Imre: A Körösköz-bihari hajdúság. Gyula. 1959. 51. old.

¹ A Litea könyvesboltban 2003. végén, Liska Dénes: Deák Ferenc az anekdóták tükrében című könyvének bemutatóján (Szerk.)

² Deák Ferenc tegnap este 2 11 órakor meghalt – Tisza.

Ki volt ő, akinek ravatálánál gyászban elmélyülten időzött Erzsébet királynő, akit apoteózisként a magyar történet középpontjába állított Zichy Mihály 1894-ben *A magyar nép című plakatív alkotásán?* Akinek munkáiból születése 100. évfordulójára a tudós Wallasics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter (1895-1903) állított össze két kötetnyi válogatást, s írt hozzá hosszú és bevezető méltatást? Itt többek között így ír róla: „A magyar néplelek, a magyar faj legfényesebb erkölcsi és értelmi tulajdonai nyilatkoznak meg az ő életében és tanításában. A mi jót, nemeset, bölcsét és igazat találunk fajunkban, az árnyoldalak nélkül együtt van az ő lelki és értelmi jellemében. Egy fajnak elvont nemes tulajdonságai egy emberben összesítve.”

Bizonyosan rejlik némi igazság abban, hogy az ember környezetének „produktuma”, még ha árnyaltabban kellene is ezt felfogni. A környezethez hozzátartozik természetesen a földrajzi értelemben vett táj, szülőföld mellett a politikai-társadalmi hovatartozás is, időbelileg pedig a jelenbe ható múlt. Emaz felbontható az egyszerűen átörökölt, nem egy vonatkozásban legendákkal megtűzdelt ösztönös emlékezetre, valamint a művelt, tudatosan vállalt történelemre. Az emberi társadalmat személyi síkra lebontva a felsorolt előfeltételek hasonlósága következtében valamennyi érintett személynek hasonlóknak, mi több, azonosnak kellene lennie. Ez bizonyos szinten és mértékben fenn is áll, ezért is állapíthatók meg közös ismertetőjegyek, ezért beszélhetünk közösségről, ellenben adottság, képesség és befolyásolás következtében minden emberre másképpen hatnak ugyanazon meghatározó tényezők. Az eltérő felvevőképesség mindazonáltal egyéni alkat kérdése.

Mégis, Deák Ferenc személyiségét, emberi jelenségét firtatva, egész sor olyan vonás, megnyilvánulás figyelhető meg, ami maradéktalanul nem magyarázható meg a környezetbeli adottságokkal. A személyiségnek éppenséggel egyik legjellemzőbb ismertetőjegye, hogy kinő a keretektől, eltér a környezetétől, vagy legalábbis nem sorolható az ún. átlag közé, amiből a csoportjegyeket szokás összeállítani. Nem egészen komolytalanul horoszkópját kellene szemügyre vennünk, hiszen még Nietzsche is elismerte a csillagok állásának (konstelláció) befolyását az ember világra. A személyiség megértéséhez ettől függetlenül közvetlen környezetéből kell kiindulnunk.

*

A Zalatárnokon és Söjtörön birtokos (kehidai) Deák család a szintén Zala megyében espedig az alsólendvai járásban fekvő Zsitkócról származott, legalábbis oda vezethetők vissza az I. Lipóttól (1657-1705) 1665-ben nemességet nyert ősei, a testvérpár Mihály és Péter. Előbbi huszárezredes volt, utóbbi törvénybíró. Ennek ellentmondanak a legújabb kutatások: apjuk, János, Bánffy Kristóf által (1644), a két testvér Nádasdy Ferenc jóvoltából lett szabados (1665), egyébiránt gazdálkodó jobbágyok voltak, mindazonáltal írástudók, azaz értettek a betűvetéshez. Az ő esetük is arról tanúskodik, hogy az újkori magyar nemesség nagy része a török korban emelkedett ki a jobbágysorból. Ennek megfelelően a címerek javarésze tükrözi a hadi érdemeket karddal, rajta nem egy esetben levágott török fejjel. Nem így a Deák család esetében. Címerük: két mezőben nyitott könyv, melybe félig behajtott kar lúdtollal törvényeket ír be. Ez a rögzítés Péterre is vonatkozhat, aki Ferencnek ükapja volt. Ezen a ponton – mondhatnánk – kitapíthatók Deák Ferencnek a jogtumánra és -gyakorlatra utaló koordinátái; a család ezen ágának életvitelében tehát nem a fegyveres harc, hanem a tudományosság, mindenekelőtt a jogtudomány állt előtérben. A családi címer jelképe egyúttal a név jelentését is kifejezésre juttatja. Az eredeti görög *διὰ κωκυτός* (szerpap, papsegéd, miniszter) latin változata, a *literatus* írástudót jelent, tehát olyan személyt, aki ért a betűvetéshez, így egészen természetes, hogy foglalkozását tekintve eredetileg írónki, titkári tisztséget látott el, és mint ilyen egyházi vagy világi nagyúr szolgálatában állott. Mint ismeretes, a latinos-deákos műveltséget elsajátító tanulót is régiesen deáknak, de még manapság is diáknak szokás nevezni.

Idősebb Deák Ferencnek Sibrik Erzsébettel 1788-ban kötött házasságából hét gyermeke született; felnőtt kort négyen érték meg, közöttük Ferenc volt a legfiatalabb. Ferenc születése anyja életébe került; s a félárvaságból – búskomor apja 1808-ban bekövetkezett halálával – öt-éves korában teljes árvaságra jutott. Neveltetése így a tíz évvel idősebb Klára nővére és 15 évvel idősebb Antal bátyjára hárult. Mindkettő a legnagyobb gondoskodással volt iránta; a szintén jogot végzett és alsóházi képviselőségig jutott bátyja nagy befolyással volt fejlődésére. Az elemi iskolát 1808-ban Kőszegen végezte, a középiskolát 1811-ben Keszthelyen kezdte,

majd a kegyesrendiek gimnáziumában Nagykanizsán folytatta 1817-ig, közben egy tanévet Pápán tanult. 1817-1821 között Győrött az ottani királyi jogakadémia hallgatója volt. A legjobb tanulók közé tartozott, már akkor kitűnt szónoki képességével és emlékező tehetségével. A nyelvek közül a latin mellett a németet sajátította el; érdeklődése elsősorban a történelemre és a közjogra irányult. 1823. december 19-én tette le az ügyvédi vizsgát Pesten. Ugyanitt, s ekkor kötött életre szóló barátságot Vörösmarty Mihállyal. Visszatérve Zalába – már egy évvel később – teljes buzgalommal bekapcsolódott a megyei életbe: előbb tiszteletbeli alügyész, majd az árvaügyi bizottság jegyzője lett; egészen a helyettes alispáni tisztségig vitte, amit bátyjától 1832-ben vett át. Szintén bátyjának köszönhetően 1833. ápr 15-én alsóházi képviselő lett és ezáltal országos szinten kezdte meg politikai pályafutását. A gazdálkodás és a közéleti tevékenység szinte teljesen lekötötték figyelmét és erejét, nem csoda, hogy kosarat kapott választottjától. A balsiker annyira elkedvetlenítette, hogy többé nem kísérletezett a házassággal. Mind Antal bátyja, mind pedig ő agglagény maradt, s ennek következtében kihalt a kehidai Deák család.

A csalódás és a házaseletről való lemondás bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Deák Ferenc egész életét a közéleti szereplés töltötte ki, emberi hajlamait pedig pótcselekvésnek alig nevezhető nemes gondoskodásban élte ki: mint keresztapaságok vállalása, árvák felkarolása stb. Ezen túlmenően romantikus érzelmi töltetű barátságokat ápolt, a számára – természetesen politikailag – megfelelő személyekkel.

Ebben a vonatkozásban felmerül az alkat kérdése. Deák Ferenc megnyilatkozásait, nevezetesen leveleit tanulmányozva flegmatikus alkatnak bizonyul, melyet filozófikusan sztoicizmusnak is nevezhetnénk, de a melankólia, a búskomorság vonásai is megfigyelhetők nála. Utóbbit flegmatizmusával sikerült kiegyensúlyoznia. Személye közelebbi megismeréséhez fontos támpontokkal szolgál Vörösmartyhoz 1827. október 27-én írt levelében – huszonégyévesen – önmagáról tett gunyoros megjegyzéseivel. A költő saskénti szárnyalásával szembeállítja saját alkati beállítottságát: *„...én fenn repdeső gondolataidat kövérségből eredett lomhaságom miatt elérni képes nem vagyok, s itthon kányákhoz szokva inkább, mint sashoz, kányának nézem a magasan lebegő sást is.”* Vörösmarty dorgálására, amiért nem válaszol leveleire, így mentegetőzik: *„Lustaságomért ne pörölj. Szeress gyöngeségeimmel s akkor szeretsz igazán. Túrjed a bivalynak lomhaságát, mert habár lassan, de sokat emel. Ez ugyan prozaikus egy hasonlítás, de igaz: mert futni én sem szeretek, emelni pedig, ha kell, vagy másfél mázsát én is elbírok. Ezeket azonban lelki erőmre ne értsd, mert eszem élelmemet adó földünknek csak színén jár; most szüretkor, midőn mustomnak helyről aggódtam, a föld alá is leszállott ugyan, de föl csak akkor emelkedik, midőn valamely épület romlott földelének újítására fákat kell vágatnom; sőt már az idén egyszer magasabbra is hatott, akkor, midőn a sőjtöri torony keresztjének igazítására pénzt kértek tőlem.”* Jóval később, már pesti éveiben nem kis öngúnnyal hátrítja el egyik hölgy tisztelőjének unszolását leveleinek szorgalmas megválaszolására. Vachott Sándornének így vall 1862. július 19-én kelt levelében: *„Mindén embernek van valami szenvedélye, mihez ragaszkodik. Ilyen szenvedély nálam az, a mit úri társalgásban kényelmességnak neveznek, a mit a keresztény anyaszentegyház a hét főbűnök közé sorol, s minék valóságos magyar neve: restség. E szenvedélyem félszázad óta dacol mindennel, magam akarataival, mások neheztelésével. Sokat küzdöttem ellene sikeretlenül, most már felhagytam a küzdelemmel, s azóta békében élünk egymással.”*

A negyvenes években – mint ezt Barabás Miklós 1841/1842-ben megörökítette – Deák megjelenésében mégis erőteljes, szép ifjú, hatalmas izmú embernek számított. Szeretett délutánoként a Városligetben, nem egyszer felsőkabát nélkül, labdázni. Érettebb korában zömök termetét, rövid nyakát, széles vállát, erős mellkasát, napbránított piros arcát, vastag bajuszát emlegették. Szürke-kék szemében nagy mélység volt, de tudott oroszlántekintetet is öltetni.

Deák önjellemzéséhez hozzátartozik közéleti tevékenységét bénító betegségi tüneteinek felsorolása. Amit Széchenyi beteges túlzással naplójában rögzít, ő barátaihoz írt leveleiben tárja fel. 1842. február 7-én még azt írja Wesselényinek Pestről: *„Mi itt egészséggel, de sok unalmas munka között élünk. Kossuth beteg volt s még egészen most sem állott helyre, de javul egészsége.”* A következő években változás áll elő. 1846. január 14-én arról panaszkodik, hogy folyvást beteg, májbajok és vértódulás kínozzák, amit orvosa *vak aranyérnek* tulajdonít. (Már tíz évvel korábban, 1836 utolsó napján úgy mérlegeli Kossuthnak az elmúlt évet, hogy a *görccsmirics* fenyegette életét). Ugyancsak 1846. április 9-én változatlanul rossz egészségi állapotáról panaszko-

dik Wesselényinek: Pesten is folyvást beteg volt, egész télen aranyérbántalmi voltak, s a legnagyobb bajnok nevezte homoeopata orvos hiányát Zalában, mert így allopatákra szorult, pedig inkább szenved mintsem hogy orvosságot vegyen be. Szeptember 12-én még közelebbit árul el magáról, s szintén Wesselényinek. Augusztus elején eljött Füredről, de egészségi állapota semmit nem javult. Ezzel indokolja azt is, miért nem ment Pestre: *„Az aranyérnek alkalmatlan, nyomasztó s néha fájdalmas rohamai gátolták útamat. Bajom sokféle változásai s ezer alakú tünetei között legnehezebben viselem azt, hogy kedélyem általában levert, munkára rest s tehetetlen vagyok, részvétlen, örömtelen s néha ok nélkül is ingerült. Ha ezen lelkiállapot nálam tartós leend, a politikai tér elöttem el lesz zárva, mert haszonvehetetlen leszek, s a nagyobb tömeg között, zárt levegőben nem tudom kiállani csak óráig is a hőséget.”* Barátja tanácsát kéri és jelzi, hogy berlini orvoshoz fordult segítségért, mindazonáltal a homoeopátiában bízik. Vigasztalásul írja, fejében a vértululások nem annyira veszélyesek és tartósak, eddig nem okoztak szédülést, fülzúgást *„s a szemek káprázását”*. Ezt megelőzően, augusztus 17-én hasonlóan ír Kossuthnak, megtoldva azzal, *„különösen két hét óta derékfájás kínoz, s lehetelenné teszi a kocsikázást, még a gazdaság körül is.”* 1847. április 10-én jelzi Kossuthnak, hogy kérdéses Pestre tervezett utazása, mert orvosa megtiltotta neki a szellemi munkát, de különben sem tud dolgozni. *„Orvosom a megzavart idegrendszer bajaiból magyarázza betegeskedésemet”,* s érzi, hogy nehezebbé esik még a levélírás is. Május 1-jén még mindig hasonló értelemben panaszkodik betegségéről, megtoldva azzal, hogy a *„politika s annak kivált jelenleg annyira bosszantó s ingerlő hatása e bajt szűnni nem engedi, sőt inkább súlyosbítja.”* Ennek kényszerítő hatására orvosa tanácsára négyhónapos utazást tett Ausztrián át Svájcba és Németországba, ahonnan augusztus közepén érkezett vissza.

Mint birtokos nemes kétlaki életmódot folytatott. Amikor nem éppen a közügyekben foglalatoskodott, a bátyjával együtt örökölt gazdaságuk ellátása kötötte le idejét és erejét. Mind Kossuthnak, mind pedig Wesselényinek részletesen beszámolt 1840. június 27-én kelt leveleiben: *„Most ismét paraszt ember vagyok, bátyám holnap megy Füredre, egy holnapot ott töltendő, s én veszem kezembe az eke szarvát, kerületi ülések helyett a rétre járok, nem a szavazatokat számlálgatom, hanem a kaszásokat, nem izenetekről, hanem a mezei munka célszerű elrendeléséről aggodom; itt nem a rossz válaszok bosszantanak, hanem a rossz idő, mely a munkát hátráltatja, s ámbár a dél tájban tornyosuló felhők, mikor sok széna van renden, gyakran aggodalmat okoznak – de rögvést hozzátesszi –, ez még is sokkal kisebb, mint a mit a politikai horizontnak (sic!) sokszor vésszel teljes felhői bennünk Pozsonyban támasztottak.”* A gazdálkodás sokszor annyira elvonta figyelmét, hogy az adódó teendők miatt – igaz, pénzügyi gondokra is hivatkozva – nem vitelezte ki kebelbarátjának, Wesselényi Miklósnak meglátogatását. Sőt, amikor Wesselényi megnősült és fia keresztapjának kérte fel, ezt ugyan szívesen elvállalta, de nem vett részt személyesen a keresztelőn. Közéleti tevékenységére korlátozóan hatott anyagi helyzete: 1845 végén kendőzés nélkül feltárja Kossuthnak: *„Örömet volnék én is pesti lakos, örömet tölténem az ének nagy részét kedves körötökben, csak volna elegendő értékem ezt tehetni. De a sors engem ezen föld göröngyeihez kötött, mely kegyeremet adja, s függetlenségemet értékileg csak úgy tarthatom fenn, ha kerülök minden kiadást, mi tehettségemet meghaladja.”*

A gazdálkodásnak csak 1854-ben mondott végleg búcsút, amikor hívei unszolására Pestre költözött s az Angol királynőhöz címzett szállodában bérelt két szobát 50 forint havibér fejében. Ezt a radikális változtatást csak a bátyjától is örökölt birtokai eladása révén tudta kivitelezni, ami nem ígérkezett könnyűnek, ellenben Széchenyi István Bécsből úgy rendelkezett, hogy felesége nevében vásárolja meg Deák birtokait, így lévén segítségére a közéletbe való újabb bekapcsolódásában. A rá jellemző szelíd kedélyességgel írja már Pestről, hogy Márton napján érkezett oda, de nem kínálták lúdhússal. Szállását illetően említi elődjét, Bethlen Józsefet, aki éppen Leiningen 48-as tábornok özvegyével kel frigyre, ezért egy héten belül költözhet helyére. Erről példálózva veti papírra: *Talán jó omen oly szállásba kerülni, melyből a lakó kiházasodott; talán engem is impregnál a szoba levegője olyanféle szándékkal, pedig biz az vén embernek csak paradé volna...”*

Életviteléről 1859. március 16-án kelt levelében számol be Pulszky Ferencnek: *„Én, barátom, vénülök. A vénülésnek valóságos és képzelt betegeskedései környékeznek.”* Mint írja, jóságát vitalitium (életjáradék) ellenében adta el Széchenyi Istvánnak; *„szerény jövedelmemből élek, hét hónapig Pesten, a nyarat és az ősznek első felét Zalában s néha egyik, néha másik fürdőben töltöm – nőtlenül.”* Megélhetéséből nem futotta titkárna, ezért az évente hozzá címzett ezernél jóval

több levél megválaszolása egyedül rá hárult. Több leveléből kitetszik, hogy bizonyára kelleme időtöltésből készített fafaragványait szívesen ajándékozta egyik-másik tisztelőjének.

Egyelőre az életmódváltoztatás sem járult hozzá egészségi állapotának alapos jobbulásához. Szögyény Lászlónak ágyból ír december 14-én, megjegyezve: mióta Pesten van, folyvást betegeskedik. Az elkövetkező években – úgy látszik – súlyosabb betegségek nélkül tényleg vissza hivatalosan is a közéletbe és készíthette elő, majd pedig élhette meg az osztrák–magyar kiegyezés létrejöttét. Szállodai lakása a magánjellegű közélet központjává vált. Hívei egyre nagyobb számban keresték fel, hogy sűrű pipafüstben adomát és okos szót halljanak tőle, amit aztán széthordtak mindenfelé az országban. Az 1850-es évek közepétől tulajdonképpen az eltestesedett Deák lett az ország közvéleménye. Szekfű Gyula mindazonáltal az osztrák abszolutizmus számlájára írja mindazokat az emberi tragédiákat, amiknek Deák is részese lett: benne „48 előtt a komoly magyar férfiszépséget csodálják az asszonyok, a hatvanas években ő már az egész ország »öreg ura«, kit a következő évtized gondoktól megőrülten sírba küld.” Mint egyszerű képviselő élte mindennapjait, 1869-től viszont olyannyira elhatalmasodott rajta a betegség, nem utolsósorban súlyosbodó szívujaja, hogy egyre ritkábban látogatta az üléseket. Utoljára 1873-ban szóalt fel az állam és egyház viszonyáról szóló vitában, azután teljesen visszavonult. A személyzetten kívül sokszor napokon át nem volt hajlandó fogadni senkit; idejét leginkább regények olvasásával töltötte. Utolsó hónapjait az 1875 óta pénzügyminiszter, majd 1899–1903 között miniszterelnök Széll Kálmán lakásában töltötte, aki gyámleányát, Vörösmarty Ilonát vette feleségül. Keze reszketése miatt feltehetően itt mondta tollba 1875. június 16-án az alábbi sorokat: „En közel két éve már súlyosban szenvedek, és dacára a tréfából gyártott híreknek, egészségem nem javul, sőt folyvást hanyatlik. Menni nem tudok, ha nem vezetnek; ülésből, fektetből erős segítség nélkül fölkelni nem vagyok képes, sőt a lefekvéskor is másnak kell engem ágyba segíteni. Étvágyam, álmam semmi; lábaim és hasam daganatja növekszik. – De mit zúgolódom, – 72 év szép kor, melyen túl ép, egészséges ember is méltán számolhat egészsége végromlására; a ki pedig beteg is, az ne követeljen sokat, megiffodni bizonyosan nem fog.”

A nemzet saját halottjának tekintette Deák Ferencet; holttestét a Magyar Tudományos Akadémia előcsarnokában ravatalozták fel, az ország 72 vármegyéjének földjéből emelték sírját, amely fölé mauzóleumot építettek; Budapesten Duna-parti szobrát 1887-ben avatták; emlékért törvénybe foglalta az országgyűlés. Nagy ellenfele, Kossuth Lajos a feltámadás jelképét, cipruságat (cupressus funebris) küldött sírjára.

*

Emberi kapcsolatai, embertársaihoz való viszonyulása, fontos támpontokat szolgáltat Deák megítélése, személyisége közelebbi betájolásához. Mint az eddigiekből látható volt, két személyhez különösen közeli kapcsolat fűzte pályafutása első felében: az egyik Wesselényi Ferenc volt, a másik Kossuth Lajos. (Kölcseyhez is különösen szívélyes kapcsolat fűzte, de ez kényszerűen megszakadt a költő visszavonulása illetve 1839-ben bekövetkezett halála miatt.) Kossuthal az 1832–1836-os országgyűlésen ismerkedhetett meg, de Deák személyiségét illetően talán nem állunk távol a valóságtól, ha óvatosnak, tartózkodónak véljük. Erre nagyon is jellemző példaként említhető, hogy 1836-tól kelt leveleit Kossuthnak magázó stílusban írta és csak 1841 januárjától váltott át a tegezésre. Viszonyulásának fokmérője aláírása: még rokonainak, legszívélyesebb barátainak szóló leveleit is „Deák” vagy legfeljebb „Deák Ferenc”-ként írta alá. Vörösmarty Mihály igaz barátjának titulálta magát, de Deák Ferenc olvasható a hozzá írt levele végén is 1827-ből. Feltehetőleg egyedül Kölcsey Ferenc volt ezen a téren kivétel: így zárja 1836. július 11-írt levelét: „Isten véled, édes Ferkóm, írj és szeressed Ferkódat.” Ez a hangnem mély lelki rokonságra enged következtetni, amit Deák évekkal Kölcsey halála után meg is szellőztet. Három személyről tudható, mennyire közel álltak hozzá: Antal bátyja, Kölcsey Ferenc és Wesselényi Miklós. Utóbbihoz rendkívüli mélységű, érzelmileg telített barátság fűzte, amit külön megpecsételt, hogy Wesselényi perében vállalta a védőügyvéd szerepét, ő pedig fia születésekor Deákot kérte fel keresztapának, ami által komaságba keveredve még rokonoknak is tekintették egymást. 1844-ben *vértanú csapás* érte Wesselényi családot, amire Deák érzelmei mélységét feltárva válaszolt november 27-én kelt levelében: „... megdöbbenve kiejtém leveledet kezemből. Leverve a fájdalom súlyától, zúzott kebellem állottam gondolat nélkül egy ideig és nem valék képes felfogni a dolog valóságát, lehetőségét. Csak bátyám halála rázott meg ennyire és Kölcseynek.” 1850. május 4-én viszont azt írja Wesselényi özvegyének, „kedves

komasszonyának”: „A súlyos csapás után, a sok lelki szenvedés között, miket a sors ezen egy pár év alatt reánk mért, alig érhetett engem is valami fájdalmasabban, mint szegény Miklós barátom halála. Szerettem őt a barátságunk, a testvéri szeretetnek legforróbb érzelmével.”

A szabadságharc kitöréséig hasonló mélységű volt Kossuth Lajoshoz fűződő barátsága. Ennek jeléül Kossuth Lajos helyett Ferencnek kereszteltette fiát, akinek Deák úgyszintén keresztapja lett. 1843–1844-ben mégis úgy alakult, hogy egy évig szünetelt kapcsolatuk, amiért Kossuth neheztelésének adott kifejezést. Deák ezt nem hagyhatta szó nélkül, meg is kérdezte tőle: „Tudod-e, hogy azon barátság, mely közöttünk létez, sokkal, igen sokkal több, mint csupán polgári érzelmünk rokonsága?” Mintegy védekezésül így válaszolja meg feltett kérdését: „Istenemre mondom, a mi barátságunknak sem stádiumai, sem pházisai nem lehetnek, s a mely pillanatban megszűnnék bizonyosan tudni, hogy egymás iránti érzelmeinkben változnunk lehetetlen, azon pillanatban, bár nem tudva s talán nem is sejtve, megváltoztunk volna egymás iránt. Barátságunk nem olyan tűz, melyet emberi kéz gyújtott, s mely, ha néki táplálékot időnként nem nyújtasz, felemészti önmagát, s végre elhamvad. Égi tűz az, mely keblünkben ég, tisztán, állandóul és változatlanul, világít, melegít, életet, mint a nap sugara, de el nem nyugszik, mint a nap, felhők nem borítják, és fogyatkozást nem szenved.” Ez a barátság természetesen családi szinten is éreztette hatását. 1844 novemberében úgy búcsúzik tőle levélben, hogy tisztelteti a komámasszonyt, a kis Ferinek és valamennyi kicsinynek csókot küld, és üzeni a komasszonynak, lovassal elmegyek hozzátok kukorica gombócra, ha szívesen láttok.

Ez a magas hőfokú barátság mégsem nem állta ki 1848 viharait. A kibontakozó válság tüneteit Széchenyi jegyzeteli naplójában. Április 28-án Batthyánynál többek között a horvát kérdést tárgyalva Kossuth úgy látja: minekünk a horvátok csak egy fröhstückre valók. Széchenyi szerint Deák erre megjegyezte: „Személy szerint sajnálnám, Kossuth számára azonban szerencsés volna, ha most meghalna!” Június 2-án szintén Batthyány Lajosnál tartották meg a miniszteri konferenciát, ahol Kossuth a háború mellett érvelt. Széchenyi azt írja naplójába: „Deák nagyon felfortyan ellene (...) éspedig erélyel: Én inkább mindent mint a háborút!” Június 18-án – Széchenyi naplója szerint – Deák hitszegőnek tartja Kossuthot. A szakítás – feltehetően Deák részéről – az események kényszerítő hatására következett be. Erre enged következtetni Deák 1848. szeptember 22-én kelt sógorának és bizalmasának, Tarányi Józsefnek írt leveléből. A helyzet kilátástalanságát ecsetelve félreérthetetlen a célzás: „Ez az, mit hónapok óta jövendöltem, de pesszimistának tartottak s azt mondták, fölötte feketén látok. Szavaim itt is elhangzottak némelyek örömmámorában, mások, különösen egy, forradalmi számításai közben nem akart hallgatni reám s most együtt isszuk meg a levét e menthetetlen bajnak.” A kiemelt „egy”-en nyilvánvalóan Kossuthot kell érteni.

Deák halálakor Kossuth higgadtan igyekszik megvonni kettőjük barátságának mérlegét. A halálhírt Ferenc fia vitte meg neki, amit ő ezzel a megjegyzéssel vett tudomásul: „Meghalt keresztapád, ki annyit ringatott karjain.” „Némán borultunk egymás nyakába. És szemekink könybe lábbadtak” – tárja fel Helfy Ignácnak. Az 1849 tragédiáját követő megpróbáltatásokra utalva Deákkal kapcsolatosan fejti ki: „Kisded gyermekeim tömlőben sinlődtek. Volt, a ki bezáratta magát velük, hogy ápolhassa (sic!). Idegenek, politikai elleneim a legszívélyesebb részvételben versenyeztek iránunkban. Deák csak azt sem kérdezte soha, ha élnek-e? Számkivetésbe vándoroltak. A nép, az ismeretlenek ezrei könnyekkel, áldással kísérték hajójukat. Deáknak nem volt számukra a hontalan élet hosszú útjára egy „Isten veletek” üzenete.” „Két családi gyász súlya nehezedett rám idegen földön. Majd összerokkadtam a teher alatt. Résztét hangzott felém öt világrészből idegenektől. Deáknak nem volt számomra egyetlen részvétsszava. – Pedig ő, legbensőbb barátom egykor, ismerte lelkemet mint jobban senki; meghitt tanúja családi életem házas boldogságának, tudta, hogy egyetlen részvétsszava mi balszámír lett volna szívem még most is vérző sebére. De a hazának száműzöttje az ő szívéből is száműzve volt.” Deák mindazonáltal figyelemmel kísérte Kossuth életét, ha került is vele a kapcsolattartást. Erre vall Pulszky Ferenc beszámolója, amire 1860. március 6-án válaszolva örömeinek ad kifejezést „Lajos gyermekeinek tanulási kitűnő haladásán”, azon közlését meg, hogy apjuk megöszült, ezzel a megjegyzéssel veszi tudomásul: „Ezt barátom, annyi baj s viszontagság után csakugyan nem csodálom.”

A keserű visszapillantás mégsem akadályozta meg Kossuthot abban, hogy a legnagyobb megbecsülés és elismerés hangján nyilatkozzon Deákról. Minden érzelmi fellángolása ellenére igyekszik kimérten, tartózkodóan értékelni 44 év ismeretségét. Deák elnémulására vonatkozóan mindenekelőtt vérmérsékletében keresi a magyarázatot: ő mind jobbra, mind balra

mindekivel jóban volt, ami „áldott socialis tulajdon”, de az ilyen ember ugyan nem gyűlöli senkit, de nem is szerethet senkit igazán. Temperamentumból kifolyólag nem hitt „nemzetünk autovitalitásában”. A kiegyezés téves és meghiúsult műve Deák nagy eszének és egyenes jellemének legbámulatosabb relevátiója. Deák igénytelen, egyszerű polgár; értelmi felsősége példátlan prepotencia. A nemzet határtalan bizalommal volt jelleme, becsületessége, önzetlen hazafisága iránt. Nagy ésszel csak nagyot lehet tévedni, s Deák tévedésének irtózatok a következményei. Nagy jellemek fészke az arany középszerűség; ennek lélektani okai vannak. Deák szerencsés ember volt, mert monarchiában elfogadtatta a republikánus erényt. *„De mi büszkék lehetünk reá, hogy e romlott korban fajunknak jutott e manifestatio dicsősége, a demokratikus elvnek e diadala, mely koronás főeknek is imponál. Deák szerencsés ember volt, mert hosszas betegség megmentették azon lelki szenvedéstől, hogy realizálhassa elméjében a hatást egész terjedelmében”* (...) *„Ő azon hittel halt meg, hogy hazánknek jövőjét biztosított. Ily hittel halni meg, nagy áldás. – Én azon aggodalommal halok meg, hogy a mit Deák tiszta lélekkel, de szörnyen tévedve alkotott, egy örvény, melybe e nemzet bele vész.”* Én „ez örvényből nem látok szabadulást. Mert eltiport nemzet újja születhetik, de öngyilkos nemzetre nincs feltámadás. Nekem ez látszik kimérve osztályrészemül.”

Egészen sajátágosnak mondható a Deák és Széchenyi közötti kapcsolat. Mind Wesselényi, mind pedig Kossuth esetében mérvadó volt a rokonlelkűség, míg Széchenyinek nem sikerült lelkileg megkönyékeznie Deákat. Habár Kossuth és Széchenyi között bizonyos fokig közvetítőként lépett fel, végül is a kettőjük között kitört viszályban – jelesen a Pesti Hírlap ellen intézett A Kelet népe megjelenése (1841) után Deák Kossuth pártjára állott. Ez feltétlen megzavarta Széchenyit, ezért sem mondható zavartalannak további kapcsolatuk, habár neki szánta az ellenzéki vezér szerepét. Az „átpártolásnak” az is oka volt, hogy Széchenyi könyve megírásához kikérte a legnagyobb politikai tekintélynek számító Deák véleményét, ő viszont a várható viszály miatt nem tartotta helyesnek a Kossuth ellen indított eltúlozott támadást. Mindazonáltal eleve gátat vetett kettőjük közé származásuk különbözősége. Széchenyi már 1835-ben megvallotta önmaga előtt Deákkal szembeni fenntartásait. Július 1-ről ez olvasható naplójában: Deákról jó véleményem van, kivéve két dolgot: 1. hiányzik a nevelése, 2. nem rendelkezik kielégítő publicisztikai ismeretekkel. 1840-ben még úgy látta Széchenyi egy Pozsonyban április 30-án vele folytatott beszélgetés után: *„Megnyugodtam. Deák kell hogy a centrumunk legyen. Félre minden irigységgel hazámfiai. Adjuk neki az elsőséget.”* Ugyanazon év augusztus 20-án vendégül látta Cenken. Deák felköszöntőjére Széchenyi úgy méltatta őt, mint „aki nem a természet adományával nyerte meg a haza közszeretét, hanem ezek kiművelésével, melyeket hajthatatlan akarata és vasszorgalma által nemzetünkre nézve megannyi kincsek névelt.” Habár Deák Kossuth nehezeltése ellenére sem vállalt cikket a Pesti Hírlapban, a túlérzékeny Széchenyi – naplója tanúsága szerint – az elismerés és a könyörtelen megvetés között ingadozott Deákhoz való viszonyulásában. Kettőjük között sohasem mélyült el a tegezésig a kapcsolat. Gyakori találkozásuk, eszmecserejük sem gátolta Széchenyit abban, hogy ne engedje szabadjára Deákkal szembeni fenntartásait, ami persze már korábban is visszanyúlt. 1835. november 25-én betegnek érzi magát: *„Deák főlénye nagyon megalázott”* – véli naplójában. A következő év április 12-én veti papírra: *„Én Deákhoz: Volna szíves megjelölni egy időpontot, amikor találkozhatnánk s beszélhetnénk - ? Hátat fordít nekem: »Bizony nincs időm.«”* Hiába a vendégül látás, Deák – úgy tűnik – nem tud vagy nem akar Széchenyi közelébe kerülni, amiért modorával csak ingerli őt. 1839. július 5-én Deák Klauzál Gáborral a tréfamester szerepébe esik ebéd közben, ami a házigazda szerint nem állott jól nekik. November 25-én a kaszinóban az a benyomása, Deák indulatba jött és gorombáskodott vele. Karácsony napján meg az jut eszébe, Deák mestere a rabulistáknak (körmönfont, okoskodó, szórászállhasogató). Következik a már említett közeledés; 1841. december 5-i bejegyzés: *„Deáknál. Őn a centrum embere. Egyedül eszem otthon. Este Deák nálam – jól kidiskuráltuk magunkat.”* Alig egy évre rá, 1842. október 16-án Deákat újhúzó prókátornak tekinti; október 27-én három órát tárgyaltak egymással. Széchenyi véleménye Deákról: *„főlényes vitakészséggel bír (...) s más nézetten van (...) Nincs mélyisége (...) én elcsüggedek.”* December 4-én ismét két óra hosszat gyürkőzött vele. Tanulságul úgy látja Széchenyi: *„Hidegen azt hiszem (...) felfedeztük, hogy igazán nem konveniólunk egymásnak”*. A későbbiekben megállapodik önmagával, hogy szakít többek között Deákkal, a vén tuskóval. Ennek ellenére nem tudnak meglenni egymás nélkül, habár Széchenyi kimondottan gyanakvóvá válik. 1843. március 11-én ismét nála volt Deák: *„Nagyon hamisnak és ravasznak kell lennie, mert*

igen nyájas és jóindulatú.” 1845. április 28-án: „Hosszan Deákkal. – Jól beszél, de mellé. Hadat üzen-tem neki.” Politikai küzdelmük azért a már szinte bejátszódott, közeledés-távolodás változa-tosságával folytatódik tovább. 1848 lázas hónapjaiban még inkább kilengett az inga. Április 1-jén „Deák úgy beszél, akár egy Isten”, április 28-án már egészen hideg hozzá, de azért fagylat-tot esznek egymással. Júniusban kétszer is feljegyzi róla: „Deák nem nemes lélek, aki júniusban és júliusban képes olyan tökfajúságra, hogy (félíg) cserben hagyja és felhergeli Kossuthot.” Augusztus 27-én „Deák betű szerint ledorongolja” István főherceget, a nádort.

Az 1848 júniusi új országgyűlési választásokon Széchenyinek nagyon elevenébe vágott si-kertelensége a debreceni választó kerületben, különösen azért mert ellenében Deák ért el többséget. Ki is fakad ezen: „Deákat követte választották Debrecenben. Engem miért nem (...) engem sehol a ezen a szaros Tiszatájon, ahol Deák soha, én viszont annyiszor gyilkoltattam magam lassan ölön. Ez a »hála«”. Deák ezzel szemben a következőképpen nyilatkozik: „Kedves szülőföldem Za-la, melyet már más alkalommal is képviselni szerencsém volt, azon vidék, melyben életem legnagyobb részét töltöttem, mely látta bölcsőmnek ringását, melyhez a legszorosabb, legszentebb láncok kapcsol-nak, parancsolt újra velem s követévé választott.” Ezért Debrecen „nagy becsű felhívásának nem en-gedhetek, s arra forró köszönetem kijelentésén kívül csak azon ígérettel válaszolhatok, hogy legyek bár Zala, vagy Debrecen követe, mindenestre szeretett hazánk követe leszek, s ennek javára köröm s tehet-ségemhez képest munkálni, míg élek és mozgok, soha meg nem szűnöm”.

A Kossuthal bekövetkezett szakítástól eltérően Széchenyi haláláig megmaradt közte és Deák közt a kapcsolat, sőt, a neoabszolutizmus éveiben a felocsúdó Széchenyi Deákban látta a kibontakozás emberét; a nemzetnek rá kell hallgatnia. Naplója tanúsága szerint Deák kétszer is meglátogatta Döblingben. Második alkalommal (1860. január 23-án) Esterházy Móric, Andrassy György, Tisza Kálmán, Egressy Gábor és Deák látogatását összegezve idézi az utób-bit: „Mindén jól van!” Deák ellenben már 1857-ben is járt nála, amiről így számol be Marien-badból július 21-én: „Bécsből meglátogattam Széchenyit Döblingben. Öregült ugyan, de nem többet, mint bárhol is annyi idő óta öregült volna; valamivel kövérebb, de fehérebb, s fogait elvesztette; de 65 éves embernél ez sem rendkívüli. A mi lelki állapotját illeti, abban, úgy látom, semmi nyoma a betegség-nek. Eszejárása épen olyan, mint előbb volt; előadása épen olyan érdekes. Negyedfél óráig voltam nála. Igen örült, igen szívesen fogadott.”

*

Nietzsche a történelemmel kapcsolatosan foglalkozik az emberi nagysággal. Mindaz, ami salak, szenny, hiúság, állatiasság volt a nagy ember életében, sírba száll vele és feledésbe me-rül. Egy azonban életben marad és ez legbensőbb lényének monogramja, mű, tett, ritka megvilágosodás, alkotás, éspedig azért, mert nem mondhat le róla az utókor.

Miben állott Deák Ferenc nagysága? Kétségtelen politikai tevékenységében, aminek szelle-mi, írásos hagyatékáról így nyilatkozik 1872-ben: „... programom közel felszázados működésem. Ennél többet tenni nem tudnék, mást tenni pedig nem akarok.” Erre vonatkozó önértékelése is a rá jellemző módon jut kifejezésre Gyulai Pálnak adott válaszában, aki ki akarta adni beszédeit. 1873. július 9-én azzal hártja el a kérést, hogy beszédei már nem kizárólag az övéi, ezért bárki közölheti őket, másrészt, „a miket én mondtam, azok nem kidolgozott beszédek, hanem vélemé-nyem egyszerű kijelentései s valóságos irodalmi beccsel tehát nem bírnak.”

Maradna tehát minenekelőtt az osztrák-magyar kiegyezés műve, emez viszont annyira előtérben áll, hogy szinte elfedi reformkori közéleti tevékenysége érdemeit, amik az 1832–1836-os országgyűléssel kezdődően egészen 1848 végéig terjednek. Személyiségének tulajdonképpen szellemi nagysága mégis abban rejlett, hogy nála összhangban volt a szó és a cselekvés a lelkiismeretből fakadó meggyőződéssel.

Magánemberként lemondva mindenekelőtt a házaseletről nagy törődéssel karolta fel az ár-vákat. Wesselényinek 1841. július 6-án számol be ilyen esetről: „Fájdalmasan sújtott engem is a sors keze, rokonom s gyermek éveim legrégebb hű barátja, Nedeczky Lajos, élte virágában megholt. Őt nevetlen árvát hagyott maga után: húgom fiatal s tapasztalatlan, családi dolgai a boldogultnak kissé zavartak, s enyim a kötelesség ezen árváknak az elvesztett atyát némileg pótolni. Dolgaik elrendezésé-ben most három hetet töltöttem Edericsen és Somogyban”.

Még több tudható meg atyai gondoskodásáról Vörösmarty árváival kapcsolatosan. Vállal-va a gyámságot, országos gyűjtést indított, aminek eredményéről azt jelenti: „Az árvák sorsáról

megnyugtatóan örömmel írhatom, hogy Istennek hála s köszönet a nemzetnek, sorsuk a lehetőség biztosítva van; mert 100.000 pfrtra megy, a mi e célra öszvegyült” – jelenti Száva Farkasnak 1857. március 14-én. Deáknak köszönhetően – mint már szó volt róla – gyámleánya, Vörösmarty Ilona, Széll Kálmánhoz ment férjhez.

Az ilyen és hasonló „magánjellegű” kötelezettségeken túlmenően Deák Ferenc szinte kizárólag közéleti személyiség volt. Még akkor is, amikor kényszerítő körülmények hatására visszavonult, hiányával érezte hatását az országos politikában. Mégis egészen sajátos az ő összefonódása, mi több azonossága a közélettel. Pályafutását végigkísérve mindenütt olyan jelekre bukkanunk, mintha ő nem eleve országos szinten kívánt volna bekapcsolódni a közéletbe. Zala megyei tevékenységéből is Antal bátyja segítette a képviselőházi székbe. 1833-ban, mikor bejelentette visszavonulását, sajnálkozó elvbarátai vigasztalására azt mondta, küld maga helyett valakit, aki nálánál sokkal jobb és több van a kisujjában mint mások fejében. Ehhez a sorsfordulóhoz kétfajta magyarázat is kínálkozik: Az akkor 45 éves Antal rossz egészségi állapotára hivatkozva mondott le az alsóházi képviselőségről, csak hogy annak is maradt nyoma, amit több, öt marasztaló képviselőtársának mondott: „Nem vagyok vén ember, de közületek már kiöregedtem. Ferkó öcsém jobban illik hozzátok; ő épen olyan hóbortos, mint ti vagytok.”

A „hóbortosság” mögött természetesen felfogásbeli különözőség rejlik. Antal a régi kerékvágásban haladt, Ferenc öccsét ellenben nagyon is megérintette a felvilágosodás és a francia forradalom szele. Személyisége fejlődése szempontjából okvetlen rá kell világítani erre a jelenségre, hiszen éppenséggel nem a piaristák avagy a magyar királyi jogakadémia csepegtették bele az új idők tanait, hanem – amint Széchenyi rátapintott – vasszorgalommal elsajátított műveltségének köszönhető a felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek befogadása. Mindazonáltal erre fogékonyak is kellett lennie, különben nem tudott volna kiemelkedni a vidéki nemesség világából. A felvilágosult tanok neveltetése révén az erkölcsiség talajára rakódtak, azzal ötvöződtek világméretben, ami nem csupán keresztényi volt, de ugyanúgy táplálkozott a klasszikus görög-római gyökerekből. A reformkor vajudó légkörében formálódott szellemi egyénisége, hogy aztán ő is formálja, alakítsa környezetét. Ezzel kapcsolatosan az is tudni kell, hogy már képviselőházi pályafutásának elején – az 1832–1836-os országgyűlésen – teljes felkészültségéről tett tanúbizonyságot. Felszólalásainak tárgyai folyton a változtatás körül mozognak, ezeket cáfolhatatlan logikai és jogi érvekkel támasztja alá; történelmi példák mellett jártas a franciaországi és angliai alkotmányos életben; az Amerikai Egyesült Államok alkotmányára hivatkozik. Amikor tehát Antal bátyja visszalépett javára, tudta jól, kit küld maga helyett az országgyűlésbe. A már említettek alapján egészen nyilvánvaló a jognak, törvénynek központi sága Deák elvrendszereiben. Az alkotmányos úton való haladás szinte minden más egyebet kizárt, s a fegyveres küzdelem – láttuk ezt a Kossuth elleni kifakadásában még ultima ratioként is elfogadhatatlan volt számára. Egész politikai alapállására fényt vet, amit 1848. március 30-án tárt fel az országgyűlés színe előtt: *„Isten látja lelkemet, – úgymond – gyermekkoromtól fogva epekedtem a dolgok átalakulása után; de ha ez anarchiával jár, elfordulnék tőle.”*

Ezen a ponton találkoznak, olvadnak össze vérmérséklet és lelki alkat a szellemi-elvi képességekkel. Bármennyire is az összetettség, bonyolultság benyomását kelti, Deák személyisége önmagában tömören egyszerű volt, természetes egyszerűséggel lépett fel és fogalmazott meg gondolatokat, amiket – bizonyos szenvedélyességet sem kerülve – az emelkedettség köntösébe öltöztetett. A Kossuth általi „szerencsés ember” besorolás nála azért is találó, mert mindaz, amit hirdetett, hitelesnek bizonyult emberi megjelenésében, magatartásában. Embertársai vele szemben megnyilvánuló bizalma volt mindennek a záloga. Széchenyi elvontságától, tartózkodó modorától, Kossuth lángolásától eltérően ő a maga őszinteségével tudott hatni. Ugyanakkor szellemiségükben biztosan közel álltak hozzá Széchenyi tanai, habár tőle eltérően meggyőződéses liberálisnak tartotta magát.

Az emberi nagyság fokmérője az is, mit fogalmazott meg útmutatásul, eligazításul kortársainak, nevezetesen az ifjúságnak. Idevágóan két példát idézünk; mindkettő önmagáért beszél: az egyik fiatalembernek szól, a másik gyámleányának, Vörösmarty Ilonának íródott.

Egyik barátja fiához szóló intését, oktatását nem egészen harminchét évesen 1840. augusztus 15-én vetette papírra, és az alábbi pontokba foglalható össze: Ifjúságod virágszakában vesd meg erkölcsi jövődnek alapját; Tápláld a fiúi szeretet tisztelettel párosult érzelmeit; Két

hatalmas érzést oltott szívedbe a természet: az igazságot és szeretetet; ezek legyenek vezérszálaid az életnek pályáján; Kerüld a híu elbizakodottságot; ha sorsod netán embertársaid fölé emel, ne éreztesd ezt velük; Használd a sorsnak adományait magad és embertársaid javára, de soha ne élj vissza velük; Órizkedj a gúnynak és elmésségnek kétélű fegyverével mások megsértésétől; Kerüld az irigységet; mások jelességei ösztönzésül szolgáljanak; Kerüld a könnyelműséget; Kerüld a henyeséget s munkátlan életet. Csak a munka fejt ki és tartja fenn a testnek és léleknek erejét. A munka egyik legszebb rendeltetése az embernek; Ne késlekedjél: első és legszentebb legyen előtted a haza.

Különösen az utolsó pontból Kölcsey köszön vissza Parainézisével.

Másik intelme 1862. augusztus 14-ről a 16 éves Vörösmarty Ilonához jóval bővebb, tele gyöngédséggel és szerető gondoskodással: Édesanyád gondos nevelése magját ápolod és tedd termővé, mert ez a boldogság alapja. Mert boldogságunk nem csekély részben önmagunktól függ, s boldogtalanságunkat többször okozzák önhibáink, mint mások gonoszága. Isten a jókat soha el nem hagyja; Légy tehát ingatlan bizalommal Isten iránt s erőd el nem hagy a szenvedések között, nem fogod elbizni magad, ha sorsod kedvező. A kegyeletnek szent érzelmeit ápolod s híven megőrizd kebeledben, mert azokból erednek legszebb erényeink. A vallásoságnak és honszeretetnek, a szülők iránti tiszteletnek s engedelmességnek kegyelet a forrása. Ne légy soha igazságtalan mások iránt. Tűrd el, ha kell, az igazságtalanságot, de igazságtalansággal ne viszonozd azt. Az embereket pusztá eszközöknek ne tekintsd, bármennyire alatt álljanak is. Tiszteld mindenkiben az emberi méltóságot. Érzelmeiddel és mások érzelmeivel soha játékot ne űzz. Ápolod és művelod kebeledben a kötelesség érzetét. A kötelesség érzetével karöltve jár az önmegtartóztatás szép erénye. Ha valakivel jót tettél, felejtsd el s ne számítsd viszonzásra, sőt még hálaá se. Légy mindig figyelmes mások iránt. Semmi nem oly megnyerő s lekötelőző, mint a gyöngéd figyelem. Nem szeretem azon prózalelkű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán fölülemelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek. A túlaradó ábrándos érzelműket sem szeretem. Járj te, kedves leányom, e két szélsőség között a középúton. Légy mindig munkás, gondos és takarékos. Végre figyelmeztetlek egy rút hibára, ez a rút hiba az emberszólás. Ha rosszat hallasz valakiről, óvakodva hidd el. A rosszat, mit másról hallottál, ne terjeszd soha. Meg ne szólj s ki ne gúnyolj senkit hiányai vagy sajtáságos külsőségei miatt. Éppen azért, mert szeretlek, azt óhajtom, hogy a jóságnak s ez által a boldogságnak emberileg lehető legmagasabb fokát érhesd el. A jóság is alapföltétele a boldogságnak. Rossz ember lehet szerencsés, de boldog nem lesz soha.

Az egyes tételeket Deák természetesen magyarázatokkal, példákkal látta el. Mindkét intelemből kiolvasható erkölcsi értékrendszere annak gyakorlati kihatásaival. Mindazonáltal Deák nem tett különbséget a magánerkölcs és a közkerölcs között, pontosabban ugyanezen irányelveket szabta meg és követte a közéletben is. Ezen a síkon a jog, törvény, igazság fogalomkörébe sorolta a parancsolatnak tekintett erkölcsi elveket. Erre vonatkozóan is ragadjunk ki két alappéldát; mindkettő képviselői pályafutása első szakaszából való, de életre szólóan érvenyesült nála.

1833. június 15-én a jobbágykérdéssel kapcsolatos kerületi ülésen a következőképpen fejtette ki alaptételnek számítható nézetét: „*Van egy törvény, mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan, melyet a világ kezdetétől ennyi századokon keresztül semmi álokoskodás sarkai-ból ki nem forgatott, semmi hatalom és erőszak el nem nyomhatott; egy oly törvény, melynek legkisebb sértésére nélkül meg sem lehet tagadni; egy oly törvény, melyet az alkotó minden jobb embernek szívébe vésett, mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat, mely nélkül frott törvény igazságos és boldogító nem lehet és ez: a természetnek szeghetetlen szent törvénye. Ez a törvény parancsolja, hogy minden ember személye sérthetetlen legyen*”.

A nemesek és jobbágyok vonatkozásában határozottan a jogegyenlőség elvét vallja és a jobbágyok „személybeli bátorsága” mellett kiállva kíméletlenül kimondja: „*Nem úgy kérem ezt, mint kegyelmet vagy ajándékot, hanem úgy sürgetem mint igazságot, melyet az emberiség jussainak sértése nélkül meg sem lehet tagadni; nem új engedményt kívánok, hanem azon just, mely a természet törvénye szerint jobbágyainkat is illeti, s melyet a földesurak gyakran visszaélésekkel súlyosbítva bitorlottak, kívánom én visszaállítani; kívánom nyolc százados constitúciónknak nyolc százados igazságtalanságát enyhíteni.*”

Deák ismételten felszólalt és egyre határozottabban követelte a jobbágykérdés megoldását. Nem ijedt meg kimondani a visszasságot: 400 000 nemes kiváltságaival szemben nyolc millió jobbágnak nincs része a jogok gyakorlásában. Indoklása összecseng Széchenyi elveivel; ha másnak is ad Deák elsőbbséget, a cél végeredményben ugyanaz: *„Legszebb engedmény lesz ez, melyet adózóinknak adhatunk, mert legnemesebb cél: a törvényes függetlenség lesz általa munkás jobbágyainknak kitűzve; nevelni fogja ez a nemzeti szorgalmat, felébreszti sokak kebelében az emberiség magasabb érzését, ösztönt ad a kiművelődésre, s ez által hazánk boldogsága fog növekedni, a nélkül, hogy valakinek igaz jussai sérelmet szenvednének. Ugyanis nem sértetik általa polgári szabadságunk, mert a szabadság másokkal megosztva nem fogy, sőt erősödik és annál biztosabban áll, minél többen lehetnek részesei, sőt valóságos tulajdon által többen lesznek a hazához kötve s így belső erőnk is nevelkedik.”*

Ezen túlmenően 1834-ben a király dorgáló levelére reagálva rámutatott: *Minden szabad országban minden szabad polgári alkotmánynál, elkerülhetetlenül szükséges, hogy a törvényhozó test a végrehajtó hatalomtól teljesen független legyen.”*

Ugyanúgy szót emel a szólásszabadság ügyében. Végeredményben már az 1832–1836-os országgyűlésen egész sor olyan elképzeléssel állt elő, amit aztán főérdemeként Kossuth tervezete alapján sikerült lefektetnie 1847-ben az Ellenzéki Nyilatkozatban, és aminek követelése az 1848-as vívmányokban valósultak meg.

Külön figyelmet érdemel Deák közéleti pályafutása első szakaszának tetetőzéseként igazságügyi miniszterré történt kinevezése. Ennek körülményeiről szintén sógorának tesz vallo mást 1848. április 30-án: keserű elhatározásról ír, *„de kényszerített a becsület és kötelesség, mert Batthyány kijelentette, hogy nélkülem minisztériumot nem alakít”*. Ebben a félmondatban Deák meggyőződésének főparancsa manifesztálódik. Ő önmagától nem mozdul, nem hajta érvényesülési mánia; különösen kilátástalannak tűnő helyzetekben mégis helytáll. Hogy milyen erkölcsi csúcspól tekintette ő a közszereplést, letaglózó drámaisággal írja meg Klauzál Gábornak 1843. szeptember 3-án. Hiába várták az országgyűlésre, nem vállalta a képviselőiséget: a választások első menetében az általa megvetett korteskedés eszközeivel kibuktatták, a másodikból ugyan győztesen került ki, ellenben hívei általa megtiltott erőszakos fellépése következtében véres összetűzésre került sor, mely emberélettel járt. Ilyen áron semmilyen körülmények között sem vállalta megbízatását. Kossuth 1845-ben kifejtette neki, hogy nélküle sehogyan sem mennek a dolgok tovább, szükség van rá, ezért menjen fel ismét Pestre. Deák november végén kelt válaszában egyrészt kifejti véleményét a szomorú állapotokról, másrészt úgy látja, neki úgysem vehetik sok hasznát. De megígéri, ha annyira szükségét érzik fellépésének, a kedvezőtlen körülmények ellenére pár hétre Pestnek veszi útját. Többszöri utalás, ismétlés után ekkor foglalja írásba hétköznapi, alig felfogható életfilozófiáját, ami valamelyest úgyszintén Széchenyivel rokon: *„Tudod Te, hogy régen remény nélkül állok én véletek s közöttetek a csatatéren, de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolják.”*

Mint említettem, Deák a lelkiismereten és felelősségen alapuló liberális elveket vallott; utóbbira ő a kötelesség kifejezést használta. Ilyen lelkiállapotban, ezzel a meggyőződéssel a békéltető küldöttségek tagjaként vállalta ismételten a közvetítő szerepet 1848 folyamán az udvar és a magyar kormány között; még Windischgrätzet is felkereste bicskei táborában, aki viszont a feltétel nélküli megadást követelte. Deák nem követte a kormányt Debrecenbe, hanem visszavonult zalai magányába, de a császári oldalról is elhárított mindenfajta csábítást. Ferenc József 1860. december 27-re szóló meghívását Eötvössel csak azért fogadta el, mert az uralkodó az országgyűlés újbóli egybehívását helyezte kilátásba. Addig következetesen passzív ellenállást tanúsított és ajánlott. A neoabszolutizmus légkörében közakarattal bírták rá hallgatása feladására. Minden fellépése figyelmet keltett, így részvétele Széchenyi temetésén. 1859. október 27-én az országos méretű tüntetésnek számító Kazinczy centenáriumi emlékünnepele utáni ebéden övé volt az utolsó szó, amiből szállóige lett, és ismét Kölcsey szel leme ü t át rajta: *„Lakoma után imádkozni kell. Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a hazal!”*

Deák az 1847-es megalkuvók és az 1849-es kossuthi radikálisok szirénhangjai között szilárd következetességgel állt ki – természetesen Ferenc József előtt is – 1848 vívmányai mellett. Kilátástalannak látszó holtpontról mozdította el a magyar ügyet, mert a reménytelenség elle-

nére rendíthetetlenül hitt az igazságban és mindamellett másik főerényeként tudott tűrni, kivárni. Egész magatartását, lelkületét mintegy keretbe foglalja az a felfoghatatlan szerénység, amivel életműve betetőzésekor minden tisztséget és kitüntetést elhárított. Maradt egyszerű képviselő, polgár. Az uralkodójával megbékélt nemzet szellemi vezére nem kívánt semmi jutalmat, hanem beírta azzal, ha meghal, királya azt mondja róla, Deák Ferenc becsületes ember volt. Valóban az volt!

Egész személyiségére ráillik Camus meghatározása: „Abból az alaptételből indulhatunk ki, hogy a becsületes ember cselekvését annak kell megszabnia, amit ő igaznak tart.” (Der Mythos von Sisyphos)

Könyvészet:

Deák Ágnes – Molnár András: Deák Ferenc (2003); Deák Ferenc emlékezete. I. Gondolatok 1833–1873, II. Levelek 1822–1875) (1889–1890); *Eötvös Károly:* Deák Ferenc és családja 1-2. kötet (1905); *Ferenczi Zoltán:* Deák Ferenc válogatott munkái (é.n.); *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból, 12 köt. (1880–1904); *Nietzsche, Friedrich:* Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. Unzeitgemäße Betrachtungen (1873); Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. V. köt. Csata-Duc (é.n.); *Széchenyi István:* A Kelet népe. Gróf Széchenyi István összes munkái, V.köt. (1925); *Széchenyi István:* Napló (1982); *Szekfű Gyula.* Három nemzedék és ami utána következik (1938⁵); *Wlassics Gyula:* Deák Ferencz munkáiból, 1-2 köt. (é.n.).

Dr. Deák Ernő

Körkép a vasi kalendáriumokról*

A Vas megyei kalendáriumokra vonatkozó ismereteink a XVII. és a XVIII. századig nyúlnak vissza. A XVII. századból, 1631-ből egy csepregi nyomdáról Farkas Imre nyomdájáról van tudomásunk. A Magyar Könyvszemlében 1984-ben Soltész Zoltánné tanulmánya¹ szerint az Országos Széchényi Könyvtár egy XVII. századi nyomtatványának kötéstáblájából az 1631. évi csepregi kalendárium két összefüggő levélpárja került elő, két fametszettel.

A másik adat: egy celldömölki család tulajdonában lévő, kézzel írt, 1747-ből származó könyvben található a Tokorcsi Kalendárium,² amely valószínűleg egy Szent Benedek rendi Gábrriel nevű baráttól származik. A kalendárium három részre oszlik: az első a négy évszakot állítja feje tetejére, a másodikban a kalendáriumokban szokásos gazdasági tanácsokat fordítja fonákjára, a harmadik rész újdonságokat, új híreket hoz távoli vagy nem létező helyekről. A praktikus tanácsadást így figurázza ki: „Hanagy hegyre akarsz menni, vigyáz hogy valamely kocsi kereked kötetlen ne maradjon, ha pedig a hegyről alá indulsz, oldozd föl kerekidet, és csapkod-meg jól a lovoidat, kiváltképpen hogy ha csak fiatalok. Hogy ha szemeidtől meg-fosztattál, ne járj a közönséges utakon, hogy valakiben meg-ne botollyál, hanem inkább az árkok körül, a hol senki más nem jár. A Saturnus elő meneteleket ígér az alacson renden lévőeknek, az Bujtárbul könnyű kanászt választani. Az ősznek vége felé, ugymint Májusnak végén gonosz üdők jelentik magokat, azért aki hosszú útra indulni akar, az előtt mennyen-el egy nappal, mert soká nem tartanak, hanem csak hat hétig, 5, Minutáig.

Áprilisnek 8,, 9,, és 13,-dik napján jó bocskort kötni, 15,-dik napján jó Asszonyt vernyi való fát vágni. A jó üdőtül nem köll félni, mert a Sok kű esső sok hasznot téssen. Az eb semmit sem fél ugyan a kőbül faragot botos Embertül, de ha a macska meg-lattya az egeret, utána futt, nem előtte. Ha a Farkas ökrödet meg öli, fogjad a Farkast a járomban a másik ökröd mellé, az

* Elhangzott 2004. május 22-én Zánkán, a honismereti kiadványszerkesztők tanácskozásán. (Szerk.)

¹ Soltész Zoltánné: A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendárium. Argirus-kiadása. Magyar Könyvszemle, 1984. 3. sz. 225. old.

² Németh Lajos: A „Tokorcsi új Kalendárium”. Vasi Szemle, 1978. 1. sz. 128. old.